

Волошук В. І.,
кандидат філологічних наук,
професор кафедри іноземної філології та перекладу
Національного університету «Запорізька політехніка»

ДОМІНАНТНІ АСОЦІАТИ В НОВЕЛІСТИЦІ Г. БЕЛЛЯ

Анотація. Стаття присвячена проблемі мовних асоціатів зокрема в новелах німецького письменника Г. Белля. З лінгвістичної точки зору асоціат є результатом сприйняття та переосмислення індивідуумом об'єктивної дійсності через призму власного життєвого досвіду, його культурного й соціального рівня, належності до певної лінгвостільноти. Стилістично маркіровані елементи тексту можуть утворювати його надлінійну структуру, створювати багатомірності, значеннєвий обсяг. Сукупність асоціатів, реакцій на слово-стимул, називають асоціативним полем слова. В ньому виокремлюють ядро (найбільш частотні реакції) та периферію (одиночні реакції). можна виділити три рівні асоціативного контакту автора й читача за допомогою художнього тексту: текстові асоціати, вербально матеріалізовані в тексті; імпліцитні асоціати, які читач самостійно добудовує в своїй свідомості що завдяки "словам-маркерам" та позатекстові асоціати, що виникли у свідомості читача, обумовлені текстом як стимулом.

Всі три види асоціатів представлені в новелах Г. Белля. До домінантних асоціатів письменника належать «війна», «розруха», «безнадія». Вони реалізуються як за рахунок розгортання ланцюжка підпорядкованих асоціатів: «Reich der Trostlosigkeit», «Ende der Welt», «unendliche Abgrund», «Hoffnungslosigkeit» тощо. Так і за рахунок стильових засобів: порівнянь (артилерії з мистецтвом), епітетів (*unheimlich lockende, schweigende mozzo*) та слів символів. Таких як «das Kreuz».

Характерним для Белля прийомом є зіставлення протилежних напрямів асоціювання, що досягається за допомогою використання антонімічних асоціативних зв'язків. В основі асоціювання лежать або комунікативний потенціал самого слова, актуалізація багатозначності або семантичних компонентів слова, або обумовленість структурної організацією тексту: синтаксичний паралелізм; синтагматична або тематична співвіднесеність текстових асоціатів тощо. У новелістиці Генріха Белля найбільш розповсюдженими є імпліцитні асоціати. Вони не є чітко вираженими в тексті, але формуються у свідомості читача в якості реакції на певну інформацію, представлену в творі. Вони стимулюються різними лексичними одиницями та мікроструктурами тексту.

Ключові слова: асоціат, асоціативне поле, символ, конотація, вербалізований, імпліцитний, позатекстовий.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. Перехід антропоцентричної парадигми в дослідженні тексту характеризується підвищенням зацікавленості до лінгвістичних явищ у широкому комунікативному й культурному контексті. В рамках комунікативної стилістики художній текст вивчається як форма комунікації, розробляються проблеми ефективності текстової діяльності автора й адресата, досліджуються категорії

й фактори текстотворення й значеннєва інтерпретація текстів. Одним з визначальних факторів стає асоціативна структура тексту, розглянута в співвіднесеності з його лексичною структурою, а також динаміка її утворення – асоціативне розгортання тексту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Поняття асоціат прийшло в лінгвістику з психології. Але бурхливо розвивалося в лінгвістиці з переходом її до антропоцентричного напрямку. Проблеми асоціацій присвячено чимало філологічних досліджень, як зарубіжних дослідників Гумбольдт В. [1], Дізе Й. [2], так і вітчизняних: Бутенко Н. [3], Загородня О. [4], Заборна М. [5], Іващенко В. [6], Марфіної Ж. В. [7], Слепініна Є. І. [8], Тараненко К. В. [9] та інших. Проте і сьогодні саме мовна сутність асоціативного рівня текстів, особливо на прикладі німецькомовних письменників розглянута недостатньо, що і обумовлює актуальність даного дослідження.

Метою даної статті є розглянути домінантні асоціати в малій прозі Г. Белля та їх роль в створенні концептуальної картини його новел.

Виклад основного матеріалу дослідження. В лінгвістику проблема асоціацій прийшла зі сфери психології разом з асоціативним експериментом як способом їхнього отримання і стала розглядатися в новому для себе ключі – в аспекті відносини до системи мови з лінгвістичної точки зору. Першим в мовну сферу ввів асоціації В. Гумбольдт. Він підкреслював, що всі люди «...доторкаються до одних тих самих клавій інструменту свого духу, завдяки чому в кожного виникають у свідомості відповідні, але неоднакові смисли» [1, с. 166]. У лінгвістиці до поняття «асоціація», «асоціативність» підходять з погляду функціонування елементів мови, їх відношень та зв'язків у мовній системі, що можна визначити як об'єднання мовних одиниць за формальною або семантичною ознакою. Дослідниця В. Іващенко в своїй дефініції поєднує філософське і лінгвістичне тлумачення цього поняття. «Асоціація – це тимчасовий психосемантичний зв'язок у свідомості людини між двома й більше психічними явищами (ментальними та ментально-мовними образами – відчуттями, уявленнями, почуттями, думками тощо), а також їхніми позначеннями в мові, що відображає зв'язок між тими чи іншими об'єктами навколишнього світу, внаслідок якого одне психічне явище викликає інше; смисловий зв'язок» [6, с. 151].

Словесні асоціації є результатом сприйняття та переосмислення індивідуумом об'єктивної дійсності через призму власного життєвого досвіду, його культурного й соціального рівня, належності до певної лінгвостільноти [цит. за 10, с. 139]. Болотнова Н. С. визначає «текстовий асоціат» як «змістовний корелят до слова-символу – елементу логічної структури тексту, який можна співвіднести у свідомості сприймаючого

тест суб'єкта з реаліями текстового світу, свідомості, а також з іншими словами» [цит за 7, с. 284]

Образно-асоціативні компоненти можуть утворювати надлінійну структуру тексту. Стилiстично маркіровані елементи тексту є засобом створення значеннєвої багатомірності, значеннєвого обсягу. Тобто можна виокремити буквальний зміст тексту та його образно-асоціативні компоненти, до яких можна віднести стилістичні прийоми, текстуальні асоціації, або слова, які в контексті здобувають стилістичну маркованість та конотацію.

У дослідженнях вербальних асоціацій Селіванова О. О. виділяє два підходи – лексикоцентричний та текстоцентричний: «перший спрямований на аналіз асоціативного поля лексичних одиниць, семантичної близькості між словами, дослідження мережі внутрішнього лексикону, пам'яті і т. ін., другий – на характеристику асоціативних стратегій побудови текстів, асоціативні поля ключових слів у тексті, асоціативних процесів, пов'язаних із породженням мовлення і т. ін.» [11, с. 235]. Тобто асоціативне розгортання тексту в процесі пізнавальної діяльності адресату можна представити як складно організовану мережу асоціатів у створенні якої беруть участь змістовно-асоціативні поля.

Сукупність асоціатів, реакцій на слово-стимул, виявлених у результаті асоціативного експерименту, називають асоціативним полем слова (термін уведено Ш. Баллі). У асоціативному полі виокремлюють ядро (найбільш частотні реакції) та периферію (одиночні реакції). Дослідники розрізняють також індивідуальні і колективні асоціативні поля. Друге встановлюється при узагальненні й обробці результатів експерименту і назване асоціативною нормою [9, с. 238]. Асоціативно-змістовне поле обумовлене об'єктивними факторами, пов'язаними із закономірностями функціонування мовних елементів у тексті і суб'єктивними проявами мовної особистості автора в тексті, що обумовлюють оригінальність і неповторність асоціативної структури ядерного елемента (ключового слова). В українській лінгвістиці питання асоціативності, зокрема й структури асоціативного поля, висвітлено в працях Н. П. Бутенко [3]. Дослідниця докладно описує принципи організації асоціативного поля: асоціати до слова-стимулу диференціюються за визначеними напрямками, що зазвичай виявляються уже в ядрі поля і продовжуються на його периферії.

Отже, асоціативно-змістовні поля формують асоціативне розгортання тексту. Для дослідника процес асоціативного розгортання змісту – процес поступового винаходження всіх можливих напрямів асоціювання, що стимулюються на основі асоціативних зв'язків лексичних одиниць.

Асоціативний рівень тексту хиткий, але його вплив на процес формування змісту не можна ігнорувати, хоча часом важко об'єктивувати. Асоціативне розгортання тексту складається з взаємодії асоціацій автора й читача. Таким чином можна виділити три рівні асоціативного контакту автора й читача за допомогою художнього тексту: 1 рівень – текстові асоціати, повністю вербально матеріалізовані в лексичній структурі тексту; 2 рівень – текстові асоціати, частково матеріалізовані в лексичній структурі тексту, які читач самостійно добудовує в своїй свідомості що завдяки словам-маркерам; 3 рівень – асоціати, що виникли у свідомості читача, яких не було в тексті, але які обумовлені текстом як стимулом.

В новелах Г. Белля представлені асоціати текстові, імпліцитні та позатекстові, принаймні для уважного читача.

Так один з провідних концептів в новелістиці Белля – «війна», «розруха» реалізується за рахунок ланцюжка асоціатів. Наприклад в новелі «Звістка»: *«Wieder ein paar Häuser, die eine schiefe Front bildeten, zerbröckelnder Verputz, und gegenüber, lang und fensterlos, die düstere Fabrikmauer wie eine Barriere ins Reich der Trostlosigkeit. Einfach meinem Gefühl nach ging ich links herum, aber da war der Ort plötzlich zu Ende; und ich hatte das schreckliche Gefühl, am Ende der Welt wie vor einem unendlichen Abgrund zu stehen, als sei ich verdammt, hineingezogen zu werden in diese unheimlich lockende, schweigende Brandung der völligen Hoffnungslosigkeit»* [12, с. 27] – *«Звідси знову йшов кривий ряд облуплених фасадів, а навпроти – така ж довга похмура стіна без вікон, ніби огорожа навколо царства безнадійності. Довіряючи лише своєму чуттю, я пішов ліворуч, але тут містечко якось раптово обривалося; і мене раптом охопило страшне почуття, начебто я на краю світла, переді мною бездонна прірва, ніби я засуджений, і ця мовчазно ваблива бездоння повна безнадійності неблаганно притягує мене».*

В даному реченні актуалізується блок асоціатів, що пов'язані з поняттям «невпевненості» та поняттям «постійної напруги». Асоціат **«Fabrikmauer»** – представляє собою початковий етап нашарування понять різного ступеню. «Стіна» є імпліцитним символом життя простої людини-працівника. Епітети «lang» та «düster» вказують на те, що «життя» є довгим, важким та насиченим купою проблем, через які людина втрачає інтерес до життя та стає нібито «запиленою» труднощами. Епітет «fensterlos» асоціюється з поняттям «безнадійності». Тобто немає вікон, немає доступу світла, а значить не має шансу на знаходження виходу з певної тупикової ситуації. Порівняння «стіни» з «огорожею» вказує на той факт, що життя – це замкнуте коло, за межами якого є непізнанність та безнадійність через незнання того, що знаходиться за цим колом. Асоціат **«Reich der Trostlosigkeit»** має прихований підтекст, а тому виступає імпліцитним асоціатом. Звичним є словосполучення «царствіє господне». Якщо провести паралель та урахувати той факт, що новела була написана в післявоєнний період, можна зробити певні висновки. Омріяне «царствіє господне» в Німеччині – «величній і недосяжній» не сталося, навпаки перетворившись на «царство безнадійності», що немає правителя та ідей, як жити далі. Асоціат **«Ende der Welt»** доповнює асоціат «царство безнадійності». Словосполучення «Ende der Welt» є втіленням абстрактного та дещо утопічного поняття, позначає щось невідоме та в певній мірі нереальне. В даному випадку йдеться про напругу, яка виникає в результаті зустрічі з чимось новим. Така зустріч може стати фатальною для людства. Людство може опинитися на краю світу в результаті пошуків відповідей на питання, що його турбують. Саме той факт, що воно знаходиться на «краю» доказує безнадійність ситуації. Фінальною ланкою ланцюга асоціатів є асоціат **«unendliche Abgrund»**. Поняття «прірва» може асоціюватися з такими поняттями, як бездна та загибель. Словосполучення «на краю прірви» вказує на можливість загибелі або важкого стану. В даному випадку асоціати «Ende der Welt» та «unendliche Abgrund» можна вважати синонімічними, бо обидва представляють собою скритий символ небезпеки, непізнанності тощо. Підводить невтішний підсумок, доводячи градацію асоціатів до найвищої точки асоціат **«Hoffnungslosigkeit»** – безнадія. Коли людина втрачає надію, не залишається абсолютно нічого – лише порожнеча.

Одним з «воєнних» асоціатів в новелі «Подорожній, коли ти прийдеш у Спа...» є асоціат «артилерія»: *«Draußen hörte ich jetzt die schwere Artillerie schießen. Sonst war es fast ruhig; nur manchmal drang das Fressen der Flammen durch, und im Dunkeln stürzte irgendwo ein Giebel ein. Die Artillerie schoss ruhig und regelmäßig, und ich dachte: Gute Artillerie! Ich weiß, das ist gemein, aber ich dachte es. Mein Gott, wie beruhigend war die Artillerie, wie gemütlich: dunkel und rauch, ein sanftes, fast eines Orgeln. Irgendwie vornehm. Ich finde, die Artillerie hat etwas Vornehmes, auch wenn sie schießt. Es hört so anständig an, richtig nach Krieg in den Bilderbüchern»* [12, с. 85–86] – «Тепер я чув, як дець били важкі гармати. А так усе було майже спокійно; тільки інколи за темною заслоною дужче спалахувало полум'я та падав у темряві фронтон будинку. Гармати били впевнено і розмірено, і я думав: любі гармати! Я знаю, що це підло, але я так думав. Господи, як миротворно, як заспокійливо гули ті гармати: глухо й суворо, мов тиха, майже піднесена органна музика. Якось шляхетно. Як на мене, в гарматах є щось шляхетне, навіть коли вони стріляють. Така врочиста луна, достоту як у тій війні, про яку пишуть у книжках з малюнками...».

Спіраючись на вище зазначені речення, можна зробити висновок, що характерною для них рисою є явище зіставлення протилежних напрямів асоціювання, що досягається за допомогою використання антонімічних асоціативних зв'язків. Спочатку автор застосовує словосполучення «die schwere Artillerie», що а потім асоціат «орган» – музичний інструмент, за допомогою якого виконують різноманітні, у тому числі й немусичні, неорганізовані звуки. Тобто порівнюються протилежні поняття: гуркіт артилерії та рокіт органу.

В результаті чого, асоціат «die Artillerie» набуває нового протилежного значення та викликає імпліцитну асоціацію з «колисковою пісню». Цікавими є епітети «шляхетне (vornehm)» та «гарна (gute)», які автор використовує по відношенню до асоціату «die Artillerie». В перекладі з італійської слово «артилерія» має значення «мистецтво стріляти» (arte (мистецтво) и tirare (стріляти)), тобто благородне мистецтво стрільби, що прославляється людством. Таким чином автор знову використовує явище протилежного зіставлення асоціатів «мистецтва» – виду культурної діяльності, що задовольняє любов людини до прекрасного, та «війни» – організованого озброєного насильства, головною ціллю якого є досягнення політичних цілей.

Також протилежні асоціати приводить Белль в реченні: *«Es hört so anständig an, richtig nach Krieg in den Bilderbüchern»* – «Така врочиста луна, достоту як у тій війні, про яку пишуть у книжках з малюнками...».

Увагу привертають саме словосполучення «як у тій війні (richtig nach Krieg)» та «у книжках з малюнками (in den Bilderbüchern)». Книжка з малюнками є імпліцитним асоціатом «дитячої книжки з казками», тобто книжка, де війна показана як пригода, але ні в якому разі як жорстоке та смертоносне явище. Тобто, автор знову звертається до протилежного зіставлення асоціатів «війна» та «казка».

В оповіданнях Белля часто зустрічаються асоціати-символи:

«Ich schwebte wieder, jetzt an der Tür vorbei, und im Vorbeisweben sah ich, dass auch das stimmte: über der Tür hatte einmal ein Kreuz gehangen, als die Schule noch Thomas-Schule hieß, und damals hatten sie das Kreuz weggemacht, aber da

blieb ein frischer dunkelgelber Fleck an der Wand, kreuzförmig, hart und klar, der fast noch deutlicher zu sehen war als das alte, schwache, kleine Kreuz selbst, das sie abgehängt hatten; sauber und schön blieb das Kreuzzeichen auf der verschossenen Tünche der Wand. Damals hatten sie aus Wut die ganze Wand neu gepinselt, aber es hatte nichts genützt; der Anstreicher hatte den Ton nicht richtig getroffen: das Kreuz blieb da, bräunlich und deutlich, aber die ganze Wand war rosa» [12, с. 88] – «Я вдруге поплив повз двері й, пропливаючи, нагледів ще одну прикмету: тут, над дверима, висів колись хрест, як гімназія звалася ще школою св. Хоми; хреста вони потім зняли, але на тому місті на стіні лишився свіжий темно-жовтий слід від нього, такий виразний, що його було мабуть, ще краще видно, ніж сам той старий, маленький, блаженський хрест, який вони зняли; напрочуд помітний і гарно відбитий, проступав той знак на злинялій фарбі стіни. Тоді вони зозла перефарбували всю стіну, та марно, бо маляр не зумів як слід добрати барви, і хрест знов виступав, буруватий і чіткий на рожевому тлі стіни».

Головну увагу в даному реченні привертає саме асоціат «das Kreuz». Хрест – це символ вибору шляху, дороги, символ перехрещення двох протилежностей та їх злиття. Даний асоціат можна розглядати з двох боків. З одного боку хрест є імпліцитним асоціатом людського «життя». Якщо врахувати той факт, що події відбуваються під час II світової війни, то автор дуже чітко показав, що не дивлячись ні на які труднощі та перепони, людство продовжує жити. Як неможливо позбавитись від плями, що залишилась після хреста, так неможливо позбавитись від всього живого, що є на планеті.

Епітети «старий, маленький, блаженський (alte, schwache, kleine)» асоціуються з надією та вірою в краще майбутнє. Лише надія та віра можуть допомогти людям подолати всі ті жахи, через які їм довелося пройти під час війни. Через нескінченні бойові дії втрачається людське життя, але людство продовжує вірити та сподіватись, що наступить новий світлий день без крові та насильства. Колір стін асоціуються зі зброєю. Звісним є той факт, що німецька армія використовувала найбільш сучасну зброю, але навіть вона не допомогла подолати людський дух.

З іншого боку, хрест можна розглянути як асоціат «нацистської свастики» (Hakenkreuz). Недарма хрест вважають символом перехрещення двох протилежностей – добра та зла. Кожна з цих протилежностей має рівні шанси на існування. Цікавим є той факт, що первісне значення свастики таке як й у хреста, а саме – життя, буття, тобто добробут та благополуччя.

Висновки з дослідження. Можна зробити висновок про те, що в основі виникнення всіх напрямків асоціювання лежать або комунікативний потенціал самого слова, його «внутрішні резерви» (актуалізація багатозначності або семантичних компонентів слова), або обумовленість структурної організацією тексту (синтаксичний паралелізм; синтагматична або тематична співвіднесеність текстових асоціатів тощо).

У новелістиці Генріха Белля представлені текстові, імпліцитні та позатекстові асоціати. Але, найбільш розповсюдженими є саме імпліцитні асоціати, які займають проміжну ланку серед асоціатів першого типу (текстові) та третього типу (позатекстові), бо мають схожі риси з як з асоціатами першого, так і асоціатами третього рівнів. Вони не є чітко вираженими в тексті, але формуються у свідомості читача в якості реакції на певну інформацію, представлену в творі. Вони стимулюються різними лексичними одиницями та мікроструктурами тексту.

Література:

1. Wilhelm von Humboldt. Schriften zur Sprache. Feldafing, 2008. 1055 S.
2. Deese J. The structure of associations in language and thought. Baltimore: The John Hopkins Press. 1965. 216 p.
3. Бутенко Н. П. Словник асоціативних означень іменників в українській мові. Львів, 1989. 328 с.
4. Загородня О. Ф. Асоціативні поля суспільно-політичної лексики в мовній картині світу українців (комп'ютерне опрацювання результатів психолінгвістичного експерименту). Дис. ...канд. філол. наук: 10.02.21. Житомирський держ. ун-т імені Івана Франка. Національний педагог. ун-т імені М.П. Драгоманова, Київ, 2018. 256 с.
5. Заоборна М. Синтаксичні маркери асоціативного мовомислення Богдана Лепкого / М. Заоборна // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія літературознавство / за ред. д. ф. н., проф. М. П. Ткачука. Вип. 36. Тернопіль: ТНПУ ім. В. Гнатюка, 2012. С. 283–288.
6. Івашенко В. Матеріали до словника-мінімуму основних термінопонять концептуальної семантики // Лексикографічний бюлетень, 2006. № 14. С. 148–162.
7. Марфіна Ж. В. Мовна асоціація як поняття психолінгвістики та лінгвістичної стилістики // Вісник Львів. ун-ту. Серія філол. Вип. 34. Ч. 2. 2004. С. 366–372.
8. Слєпінїна Н. О. Асоціації: від теорії до практики [Електронний ресурс] / Н. О. Слєпінїна // Мова і культура. 2013. Вип. 16, т. 1. С. 71–79. Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Mik_2013_16_1_13.pdf
9. Тараненко К. В. Асоціативний експеримент як метод дослідження прагматики антонімії української мови. Дослідження з лексикології і граматики української мови. 2014. Вип. 15. С. 79–87
10. Малярєнко І. Образно-асоціативне поле етноконцепту boomerang // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія Лінгвістика. Вип. 15. 2011. С. 137–141
11. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика: напрями та проблеми: Підручник. Полтава, 2008. 712 с.
12. Heinrich Böll Mein trauriges Gesicht. Erzählungen und Aufsätze. М.: Verlag Prograss, 1968. 365 S.

Voloshuk V. Dominant associations in H. Bell's short stories

Summary. The article is devoted to the problem of linguistic associates in the short stories of the German writer H. Bell. From the linguistic point of view, an associate is the result of an individual's perception and rethinking of objective reality through the prism of own life experience, cultural and social level, and belonging to a certain linguistic community. Stylistically labeled elements of a text can form its extra-linear structure, create multidimensionality, and semantic volume. The totality of associates, reactions to a stimulus word, is called the associative field of a word. It is divided into a core (the most frequent reactions) and a periphery (single reactions). There are three levels of associative contact between the author and the reader through a literary text: textual associations verbally materialized in the text; implicit associations that the reader independently completes in his or her mind thanks to "marker words" and extra-textual associations that arose in the reader's mind due to the text as a stimulus.

All three types of associates are presented in H. Bell's novels. The dominant associates of the writer include "war", "devastation", "hopelessness". They are realized through the deployment of a chain of subordinate associates: "Reich der Trostlosigkeit", "Ende der Welt", "unendliche Abgrund", "Hoffnungslosigkeit", etc. And through stylistic means: comparisons (artillery with art), epithets (unheimlich lockende, schweigende, etc.), and symbolic words. Such as "das Kreuz".

Bell's characteristic technique is the juxtaposition of opposite directions of association, which is achieved through the use of antonymic associative ties. The basis of association is either the communicative potential of the word itself, the actualization of the word's ambiguity or semantic components, or the conditionality of the structural organization of the text: syntactic parallelism; syntagmatic or thematic correlation of textual associates, etc. In Heinrich Bell's short stories, implicit associations are the most common. They are not clearly expressed in the text, but are formed in the reader's mind as a reaction to certain information presented in the work. They are stimulated by various lexical units and microstructures of the text.

Key words: associate, associative field, symbol, connotation, verbalized, implicit, extra-textual.